

3.3. ФИЛОСОФСКА АНТРОПОЛОГИЯ И НЕОТОМИЗЪМ

Росен РАЧЕВ

Неотомизмът възниква в края на миналото столетие и се обособява върху основата на томистките и по-общо на перипатетическите философски принципи. Той завършва аристотелизма и се налага като едно от главните течения на съвременната философия. Освен това неотомизмът се утвърждава като официална ортодоксална идеология на католическата църква. Когато мислим и говорим за неговата философска същност, на преден план, наред с онтологическата и гносеологическата проблематика, излизат въпросите на етиката и антропологията.

Идеята за свободата е ключова в моралната сфера. Не случайно българският философ-етик проф. Кирил Нешев отбелязва, че „свободата е един от възловите проблеми на всяко философстване за обяснение на поведението и дейността на човека, за разкриване мярката на съзнанието като намеса в обективния свят, като равнище на самоконтрол”¹. Уникалността на свободата се състои в това, че тя, както прекрасно е показал това и Сартр, не може да бъде избягната, защото тя е всичко, защото човекът или е свободен, или не съществува. Човекът е осъден на свобода.

Развитието на ренесансовата идея за свободата достига до апотеоз на действието и постоянния избор. Но свободата като действие е същевременно и способност на човека да овладява самия себе си, да се самоусъвършенства, да обуздава недостойни страсти, да спира низки подбуди. Тъкмо тези фундаментални аспекти на свободата, свързани с действието на човека, моралната основа, отговорността и отдадеността на Бога, пренесени през вековете от велики мислители, намират естествено и логическо продължение и развитие във философските трудове на папа Йоан-Павел II, както и в неговите забележителни енциклики. Той тръгва от разбирането, че никому не е нужно едно абстрактно определение на човешката същност. Необходимо е пълно и задълбочено обръщане към цялостната динамика на живота и цивилизацията. Това обръщане изисква да се започне с феномена на човешкото действие. Възгледите на папата за връзката между свободата и поведението на човека откриваме в най-голямото му и значимо философско-антропо-

логическо съчинение „Личност и акт”. То е преведено на много европейски езици, като на полски език излиза за първи път в Краков през 1969 г. С това свое съчинение кардиналт и професор по етика Карол Войтила стана известен като един от най-видните представители на феноменологическата антропология, опитал се успешно да сближи феноменологията от класически тип с философията на томизма.

Книгата „Личност и акт” е родена по всяка вероятност в духовния климат на дискусиите по време на Втория ватикански събор (1962–1965 г.). В нея кардинал Войтила прави критическа преоценка на традиционната томистка антропология. Той упреква Тома Аквински и неговите ортодоксални последователи, че не обръщат нужното внимание на най-важни аспекти на човешкото съществуване. Според него, те не разглеждат реалния човек в реални житейски ситуации – човекът, който живее, действа, носи отговорност, изпитва вина, обича, страда, умира. Войтила смята, че схоластическото учение за човека е извън истинно антропологическата традиция – поставя въпроса само за това какво е човекът като съществуващо, но изпуска най-главното – как той съществува. Авторът отбелязва, че съвременната философия е открила човека в неговата субективност, дейност, творчество, социалност, комуникация, свобода. Той се опитва да интегрира новите идеи на философията в нейната феноменологично-екзистенциална ориентация с католическата философия и теология, която се основава преди всичко на една реалистическа традиция.

Единството на феноменологията и томизма по отношение антропологическия проблем Войтила открива в интерпретацията на понятия като постъпка, действие, акт, в които се интегрира човешката личност. Тя се описва като съществуващо между два свята – човешкия и божествения. Всъщност това е основна характеристика на християнската антропология изобщо и на католическата в частност. Нещо повече, божественият свет е основа за конституирането на човешкия. За илюстрация на този факт, папа Йоан-Павел II дава пример със страха – страхът се сменя в човешките преживявания благодарение на надеждата, вкоренена в спасителната благодат на Бога. Друга важна характеристика на дейността и на самата същност на човека е трансценденцията. Войтила смята, че нейните многообразни проявления в крайна сметка имат един източник – човека като субект. Това от своя страна говори недвусмислено за неговата духовна природа. Редица изследователи на творчеството на папата правят извода, че анализът на човешката дейност има за цел обособяването на субстанциалната душа.

Необходимо е да отбележим, че Карол Войтила проявява интерес към проблемите на философската антропология и след 1978 г., когато е избран за папа. Френският философ и теолог Пол Валадие отбелязва, че Йоан-Павел II още от самото начало на своя понтификат „говори с такава интензивност за човека, която поразява общественото мнение“²². Валадие посочва, че основната идея в антропологическите изказвания на папата е противопоставянето на християнското учение за човека с атеизма. Той квалифицира т. нар. атеистичен хуманизъм, отказал се от Бога в името на своето самоутвърждаване, като „драма на културата и духовния живот на нашето време“²³. Точно тази драма поражда по неговите думи и „кризата на човека“.

Както вече отбелязахме, централната тема на анализа в книгата „Личност и акт“ е феноменът на човешкото действие, представено като основна структура на човешкото съществуване. Войтила започва своя анализ на вътрешния свят на човека с описание на преживяването на опита „човек действа“. Опитът е свързан с данните, които ние притежаваме. Една от тези данни е динамичната тоталност „човек действа“. Още тук проличава силното предпочитание към възгледа на Макс Шелер за личността като съвкупност от актовете на действието. За Войтила действието е първично по отношение на съзнанието. Последното е продукт на раждащото се след действието рефлексивно отношение към света. Тук откриваме допирна точка на Войтила с Пол Рикъор – двамата философи ги сближава идеята за примата на действието.

Авторът на „Личност и акт“ отделя голямо внимание в своя труд и на феноменологичното описание на борбата у човека между съзнателно-волевото и досъзнателното начало. Към последното той отнася сомативно-вегетативните и психо-емотивните процеси. Различава ясно „това, което става с човека“ от „това, което човекът прави“²⁴. По този начин се извършва и определена трансформация на класическото томистко разбиране на природата на човека и на неговото личностно начало, като се обосновава техният динамизъм.

Налице е един много съществен момент в схващанията на Войтила. Той е доказателство за сериозното му тълкуване на феномена на човешката свобода. Човек притежава фундаментална способност, която го отличава радикално от нещата в природния универсум – това е способността за трансцендиране, способността за преодоляване на собствените лимити. Тя се дължи на затворената в човека душа, на безсмъртното личностно начало, което прави възможно появяването на

свободата. Точно в акта на трансцендирането се осъществява поривът към божественото битие, както и покоряването на сферата на досъзнателното, интерпретирана от Войтила в руслото на идеите на Фройд, Адлер и Юнг. Той разграничава два вида трансценденции – хоризонтална и вертикална. Първата е насочена към външните обекти, а втората е акт на свободна самодетерминация на субекта, ориентиран към висшите ценности. Авторът пространно анализира проблематиката за нравствения избор на субекта, за целта и смисъла на неговото съществуване. Всички тези въпроси фокусират във възвишената тема за свободата на човека. Папата дефинира свободата като „корен на ставането на човека добър или лош”⁵. Според него, тя се разкрива по най-добър начин в преживения опит, който може да се изрази в следната фраза: „Мога, но не съм задължен”⁶. Свободата е фундаментална категория в труда на Карол Войтила. Той смята, че в основата на това, което само става в човека, липсва динамичният елемент на свободата. В акта обаче, поради причинността на личността, се съдържа трансцендентността. Самата динамична трансцендентност се основава на свободата, която липсва в причинността на природата. От този извод става ясно, че след като трансцендирането, което е субстанцията на действието, се основава на свободата, до каква степен Войтила отдава приоритетно значение на темата за свободата. Айрис Мърдок дава оценка на творчеството на Сартр като такова, в което от страница на страница крачи „мъченикът на свободата”⁷. Нещо подобно се получава и с трудовете на Йоан-Павел II. Доказателство за това е и последната част на книгата „Личност и акт”. Там са изложени основните моменти от теорията на участието. Социалността на човека тук се извежда не толкова и не само от грубата материално-стопанска действителност, а преди всичко от особеностите на човешката душа, от личностното начало и от трансценденцията.

Идеите за свободата, развити в книгата „Личност и акт”, се издигат отново и с още по-богата аргументираност в редица от енцикликите на папата. В една от тях Йоан-Павел II излага своето виждане за историческата 1989 г., за социалната действителност след нея, като обръща по-специално внимание на частната собственост, всеобщото предназначение на благата, разглежда отношението между държавата и културата, отношението на човека към Бога и църквата. Тази енциклика се нарича „*Centesimus annus*”. Огласена е на 1 май, празник на св. Йосиф Работник, 1991 г. Още в началните страници на посочения документ, Карол Войтила отбелязва, че основната грешка на социализма е от

антропологически характер. Това е така, защото отделният човек се разглежда като обикновен елемент, молекула на социалния организъм. Според папата „изчезва концепцията за личността като свободен субект на морално решение, който именно чрез такива решения създава социалния ред”⁸. Тази погрешна концепция за личността води след себе си такива последствия, като деформиране на правото, което определя сферата за упражняване на свободата, както и противопоставянето срещу частната собственост. Йоан-Павел II недвусмислено подчертава, че проблемът за свободата заема централно място, когато е налице стремеж към разкриване достойнството на човека. Невярната концепция за човешката свобода, „приложена” в обществото на социализма, се превръща в любов към себе си, любов, която утвърждава собствения интерес, превръща се в свобода, която не позволява да бъде ограничавана от никакви задължения спрямо справедливостта. Така се достига до презрението към Бога и ближния.

Тук е мястото да отбележим прецизността и справедливостта на папата, който от една страна разкрива безпощадно основната антропологическа грешка на социализма, а от друга страна не спестява критиката си и към западните развити общества. При социализма човешката свобода е изопачена, а на запад не е защитена докрай. Там, въпреки огромния напредък по посока хуманизирането на обществата, не са превъзможнати отчуждението и студенината в различните форми на експлоатация.

Папа Йоан-Павел II посочва, че първото условие за свободата е послушанието пред истината за Бога и човека. В Катехизиса на католическата църква е написано: „Понеже е по Божи образ, човешкият индивид притежава достойнството на личност. Той не е само нещо, той е някой”⁹. Освен това, съгласно Евангелието свободата на духа е несъвместима с омразата към врага като личност, но не и с омразата към злото, което той причинява. Отбелязано е и това, че „в съгласие със своята съвест гражданинът не е длъжен да се подчинява на разпорежданията на властите, когато противоречат на нравствените повели”¹⁰. Това е съобразено с текста от Новия Завет, където се казва, че „трябва да се подчиняваме повече на Бога, нежели на човеци” (Деяния 5, 29).

Послушанието пред истината за Бога и човека като първо условие за свободата е една позиция, опираща се както на християнската класическа, така и на ренесансовата идея за свободата като най-неогложния дълг на човека. От такива позиции изхожда папата и при анализа на

значението и мястото на такива социални институти като частна собственост, свободния пазар, печалбата. Той отхвърля разпространеното фетишистко схващане за частната собственост като основа на свободата. За него въпреки огромното значение на частната собственост, тя не е основа, а по-скоро нейно продължение. Разглеждайки връзката между двете, Йоан-Павел II ни припомня едно становище на св. Тома Аквински. Според средновековния мислител е необходимо да притежаваме земните блага не като собствени, а като общи. Тук е налице т. нар. двойна максима, към която се придържа църквата: необходимостта и следователно позволяването на частната собственост и заедно с това ограниченията, които са ѝ наложени.

Аспекти на връзката между частната собственост и свободата се разкриват и при разглеждането от папата на свободния пазар и неговите механизми. Той е убеден, че както на равнище на отделните нации, така и в международно отношение, свободният пазар е най-ефикасният начин за използване на ресурсите и задоволяване на потребностите. Това обаче се отнася за ония потребности, които са „платежоспособни“. Според Йоан-Павел II съществуват многобройни човешки потребности, които нямат никакъв достъп до пазара. Достатъчно показателни са следните думи на автора: „Належаш дълг на справедливост и на истина е да не се позволи основните човешки потребности да останат неудовлетворени и хората, угнетени от това, да загинат.“¹¹

В текста на разглежданата енциклика папата изразява и острата си критика към фанатизма и фундаментализма както от научно, така и от религиозно естество. Според него, тяхната същност се изразява в непознаване на истината. Това от своя страна ги превръща в най-големите ограничители на човешката свобода. Съществува много тясна връзка между свободата и истината, което между впрочем е ренесансов мотив. За папата, свободата е пълноценна, само ако приема истината. В един свят без истина, свободата губи своята същност и човек е изложен на неудържимата сила на страстите. От тази позиция става съвсем ясно огромното значение, което папа Йоан-Павел II отдава на „великата триада“ – свобода, достойнство, разум. Точно така, както е било в епохата на Ренесанса, чийто неугасващ огън сме длъжни да пренесем в нашия уморен и изтерзан от насилие свят.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Вж. **Нешев, К.** Либералната идея. С., 1992, с. 26–47.
- ² **Войтила, К.** Папа Йоан Павел II. Личност и акт. С., 1994, с. 13.
- ³ Пак там, с. 13.
- ⁴ Пак там, с. 14.
- ⁵ Пак там, с. 14.
- ⁶ Пак там, с. 15.
- ⁷ Пак там, с. 15.
- ⁸ Цит. по **Войтила, К.** Папа Йоан Павел II. Личност и акт, с. 16.
- ⁹ Цит. по **Войтила, К.** Папа Йоан Павел II. Личност и акт, с. 20.
- ¹⁰ Пак там, с. 20.
- ¹¹ Пак там, с. 18.
- ¹² **Радев, Р.** Критика на неотомизма. С., 1981.
- ¹³ **Жилсон, Е., Бьонер, Ф.** Християнска философия. С., 1994.
- ¹⁴ Катехизис на католическата църква. С., 2002.